

میر رحیم ویلایی

میلی حؤکومتین سیاسی، اقتصادی و مدنی رفورمالاری نین یئرینه یئتیریلمەسیندە دموکراتیک مطبو عاتین موباریزەسی

آذربایجان دموکرات فرقەسى حاکىم پارتىيىا اولدوغو بىرىنچى گوندن اعتبارن دوغما آذربایجان دىلىنە مطبو عاتين چىخماسىنا آرتىق درجهدە فيكير وئرمىش و مىلى حؤکومتین بوتون سیاسى و اقتصادى تىبىرلەر يىنن كوتلەر اوچون ايشيقلاندىريلماسىندا همین مطبو عات قارشىسىندا تاخىر سالىنماز مەم و ظىفظر قويىمۇشۇر.

آذربایجاندا مىلى حؤکومتین قورولماسى ايلە آذربایجان مىلى مطبو عاتىنىن ترقى و انكشافى اوچون دە يئنى بىر دۇر آچىلدى.

از بىر زاماندا تبريز و آذربایجانىن وېلايت مرکزلەرنىدە آنا دىلىنە يئنى قرئت و مجمو عەملر نشر اولۇنماغا باشладى.

تبريز شەھرىنە آذربایجان مىلى مجلىسىنин اورقانى «آزاد ملت»، آذربایجان ھەكارلار اتفاقىنىن اورقانى «غلبە»، آذربایجان دموکرات جاوانلار تشکىلاتىنин اورقانى «جوانلار»، «يىنلى شرق»، «فرىاد»، ائرمىن دىلىنە «حافا فاشىست» (انتيفاشىست)، اردبىل شەھرىنە «جودت»، اور مىبىه شەھرىنە «اورمېيىھ»، زنجان شەھرىنە «آذر» قىئىتلىي، تبريزدە «شقق»، «دموکرات»، آذربایجان شاعيرلر جمعىتىنин اورقانى «گونش»، «آذربایجان»، «مدنىت»، مىيانادا «وطن» و س. مجمو عەملرى گۈسترىمك اوالار.

بو دۇرده دوغما آنا دىلىنە نشر اندىليمىش مطبو عاتىمىزا آذربایجان دموکرات فرقەسىنин اولان «آذربایجان» قىزىتى استقامت وئرير و اونلارين موبارىزە يوللارنىي ايشيقلاندىريردى. بو حاقدا دئىليلير: «آذربایجان» قىزىتى آرتىق اوز مقدراتينا يىبىەنلىمۇش قەرمان بىر خالقىن موبارىز اورقانى اولمۇشۇر. بورادا ايشتىراك اىنەن استعدادلىي موحىريلر مورتجعلرىن ھر نوع فتنەكارلىقلارنىي واختلىي واختىندا اشىا اندىرلر. قىزىت ايران آذربایجانىندا ھر گون بؤيووك اجتماعى تىبىرلەر گۈرن مىلى حؤکومتىن ھر آدمىيەن خالقا اىضاح ائدىر، خالقىن جوشە گلمىش كىن و غضىبىنى داھا دا آلولاندىرير، اونون مىلى شعور و ارادمىسىنى دوغرو بىر استقامتە يۈنلەرك ھر آن سرواخت و آبيق اولماغا چاگىرير.¹

آذربایجان مىلى حؤکومتىن دموکراتىك اساسلار اوزىزىنە حاضىرلەنمىش 20 مادەدن عبارت يئنى پروقرامى آذربایجانىن گىتىش خالق كوتلەرلى طرفىندەن بؤيووك سئۇينچ و رغبتە قارشىلەندى، چونكى بونلار آذربایجان خالقىنىن سیاسى، اقتصادى، مدنى معاريف ساھە لرىنە حىاتا كچىرىلەجك اساس مسلەتلەر ايدى.

مىلى حؤکومتىن پروقرامىندا گۈسترىلەن مادەلر اىستەر مىلى حؤکومت طرفىندەن و اىستەرسە دە آذربایجان مىلى مجلىسى طرفىندەن قانونۋىرېجىلىك يولو ايلە حىاتا كچىرىلەتكەجە، بوتون دموکراتىك رفورمالار اۆز عكسينى آذربایجاندا نشر ائدىلەن دموکراتىك مطبو عاتىن صەھىفە لرىنە تاپىر و خالقا آيدىن صورتە اىضاح اولۇنوردو. مىلى حؤکومتىن يئنى پروقرامىنىن دموکراتىك بىر پروقرام اولماسى حاقىندا دئىليلير: «ايران آذربایجانىندا خالقىن اۆزۈنۈن نشات ائدەرك عملە گلمىش و خالق كوتلەرلى ئىن عصرلەرن بىرى انتدىكلىرى آرزو لارى يئرىنە يئتىرن دموکراتىك اصلاحات بوتون دونيادا دموکراتىيانين صاديق دوستلارى طرفىندەن ممنۇنىتىلە قارشىلەنمۇشىدۇر.

ايران آذربایجانىنین موختار حؤکومتى طرفىندەن نشر اولۇنۇش پروقرام نظردقى ئۆزۈنە خوصوصىلە جلب اتتىمىشىدۇر. بو پروقرامدا نظردە توتولمۇش تىبىرلەر مىلى حىاتىن بوتون ساھە لرىنىي ساغلاملاشىرىماغا دوغرو بۈنلەلىمۇشىدۇر.²

آذربایجان مىلى حؤکومتىن تىبىرلەرنىن و قرارلارىندا بىرى آذربایجان دىلى حاقىندا و تبريز شەھرىنە دارولفونونون اچىلماسى حاقىندا چىخاردىغى قراردىر. آذربایجان مىلى حؤکومتى آذربایجان دىلىنىي رسمي دؤلت دىلى اعلان اتتى. قراردا دئىليلير: «بو گوندن اعتبارن آذربایجاندا آذربایجان دىلى رسمي دؤلت دىلى حساب اولۇنور. دؤلتىن قرارلارى و

رسمی اعلانلار، همچنین خالق قوشونلاری حیصه لرینه وئریلن فرمانلار و قانون لایحه‌لری موطلق آذربایجان دیلیندە يازىلمايدىر»³.

بۇنونلا ياناشى او لاراق، مىلى حؤكمىت آذربايغاندا ياشابىان مىلتلرە اوز ايشلەرنىي اوز آنا دىللاريندە آپارماغا اختىارات وئرىدى. بوندان باشقۇ، مىلى حؤكمىتىن قرارىي ايلە آذربايغاندا ياشابىان خىردا مىلتلرین خوصوصى مىلى مكتېرىنىدە تعليمىن اوز آنا دىللاريندە آپارىلماسىندا دا اىجازە وئرىلە.

مىلى حؤكمىتىن مىلى اونيوئرسىتەتى و دىل حاقىنداكى بو ايکى قرارىي آذربايغانىن دموكراتىك مطبوعاتىندا گئىش صورتىدە ايشيقلاندىرىلىپ خالق كوتلەرىنە چاتدىرىلە.

«آذربايغان» قىزىتى بو ايکى قرارىي قىمتاندىرىمك «مىلى دىل — مىلى دارولفونون» آدلۇ مقالەدە بئلە يازمىشىدۇر:

«بو قرار معاصىر دونيائىن دموكراتىك اولكەملىرى تىن قانۇنا او يغۇن و عصرىن احتىاجلارا موناسىب بىر قرارىدۇر. بو قرار آنا دىلیندە او خويوب يازماقى رسمى حالا گىتىرمك صورتى ايلە، آذربايغاندا ياشابىان بوتون خالقلار اوچون عمومى تحصىلىن يولونو آچمىشىدۇر»⁴.

دوغرودان دا مىلى حؤكمىتىن بئلە بىر تىبىرىي آذربايغان خالقىنин مىلى مدنىتىنин انكشافىندا بؤيووك رول اوينادى. دوغما آنا دىلیندە مكتېلار آچىلماسى، ابتدايى و اورتا مكتېلار اوچون آذربايغان دىلیندە درس كىتابلارىنин چاپ ائديلمەسى دئىكلەرىمизە پارلاق ثبوتدور.

آذربايغان مىلى حؤكمىتىنин معاريف ساحە سىندهكى بو ايلك قىدىرىي آذربايغان خالقىنин مىلى شعور و دوشونجەسىنин محسولودور.

آذربايغان خالقىنин مىلى آزادلىق حرкатىي خالقى اوز اولكەملىرىنин، اوز مقدراتىي نىن حقيقى صاحبىي ائتىيگى كىمىي، اونون دوغما دىلېنى و مىلى مدنىتىنى ده اوزونە قايتاردى. او، بئلەلىكە دە خالقىن ايرەلي يە دوغرو انكشاف و ترقى ائتمەسىنە گئىش بول آچدى.

آذربايغاندا اونيوئرسىتەتىن تشكىلى ده آذربايغان خالقىنин مدنىت تارىخي اوچون بؤيووك هەدие اولدۇ.

سید جعفر پىشەورى 1946 جى ايلين اىيۇن آيىنин 12 ده تىرىز ده آذربايغان اونيوئرسىتەتىنин آچىلىشى موناسىبىتى ايلە سۈيىھىدىگى نىطقىنە دئىشىدۇر: «بىزىم بو دارولفونونو تاسىس ائتىيگىمiz ايلە بوتون ايراندا مدنى و علمى انقلاب او لا جاقدىر. بو دارولفونون خالقىمizين احتىاجىنى گلەجكە تامىن اندىب اونا ياردىم اندەجكىر... گلەجكە دارولفونونون هەر ايلكى كىمىي آچىلىشى مرا سىمەندە بۇ گۇنارى افتخارلا ياد اندەجەبىك. بو دارولفونون بىزىم اوچون ان مهم حىاتى و علمى موسىسە او لا جاقدىر. بىز كەنلى بالا لارىنى كەنلەرن يېغىب گىتىرىپ بورادا تعلم تربىيە اندەجەبىك...»⁵

بىز آذربايغاندا دموكراتىك حرкатىن غلبەسىنەن سونرا آذربايغان خالقىنин مىلى مدنىتىنин دموكراتىك اساسلار اوزىزىنە آرتان حقيقى انكشافىنى گۈروروک. خالق كوتلەرى بؤيووك بىر سۋىنجلە، آزاد صورتى، كۈچمېشىن ميراث قالمۇش خارابالار اوزىزىنە يوزلۇلە ابتدايى و اورتا مكتېلار، اونيوئرسىتەت و ساير مىلى مدنىت او جاقلارى ياراتماقلار. بىش مىليوندان آرتىق بىر خالقىن مىلى مدنىتىنى انكشاف ائتىرىمك او غروندا چالىشىرىدىلار.

آذربايغان خالقى سورعتلىي آديملار لا سىاسى، اقتصادىي و مدنى معاريف ساحە سىنده گىتىرىجە بؤيووك مووفىتىلار الده ائتىرىدى.

تىكە بونو قىيد ائتمك كىفايتىرى كىي، مىلى حؤكمىت تىرىز اونيوئرسىتەتىنин بىناسىي اوچون 2 مىليون 500 مىن تومان تخصىصات آپىرىمىشدى.

آذربایجاندا یارادیلان یئنی مدنیت او جاقلاریندان بحث ائدن «دموکرات» مجموعه‌سی یازیر کی، ایندی آذربایجانین شهر و کندلرینده هر گون مینارله یئنی مدنی معاريف او جاقلاري یارانماقداير. مكتبلرده يو خسول او شاقلار اوچون پولسوز تحصيل ايمکاني یارانميشدир.⁶

استبداد اوصولي اداره‌سي نين حؤكم سوردويو ايللرده آذربایجان زحمتكشلري نين بالالاري مكتبلرده او خومقادان و تحصيل الاماقدان محروم ايديلر.

«آزاد ملت» قزئتي بو حاقدا یازير: ايرانين ايگيرمي ايلليك ارجاعي حؤكمت دئرونده ايران مملكتي بوتون اجتماعي و اقتصادي ساحه لرده دالا قاليب، همين ارجاعي دؤلت او زون ايللر بويو مملكتين انکشافيندان او ترو هئچ بير فايدالي ايش گورمه ميشدир.

تحصيل ايراندا يالنizer دؤلتلى او شاقلاريندان او ترو ايدى. هر كيمين كى، پولو يوخ ايدى، اونون او شاقلاري او خومقادان محروم ايدى. بو وضعیت آذربایجاندا دموکراتيک و ميلى حرکاتيمىزدا قدر داوم انتدى⁷.

ميلى حؤكمتىن مهم تدبىرلرinden بىرى ده كىچمىش ارجاعي قورو لو شدان خالقا ميراث قالميش ساوا دىسىز لىغى آز بير مودت اىچرىسىنده لغۇ ائتمك ايدى.

آذربایجان دموکرات فرقه‌سي و ميلى حؤكمت اولكەنин يارالاريني ساغالتماق، اونون مدنى اقتصادي ساحه لريني انکشاف ائتدىرمك اوچون گىنىش خالق كوتاهلىرنين كىچىكىن تو توش بؤيوگه قدر سلاوا دا و علمه يېيەلمەسىنى گونون ضروري و واجيب مسالەلرinden بىرى حساب ائديرى. محض بونا گۈرە ده آذربایجانين بوتون شهر و کندلرinden ساوا دىسىز لىغا قارشى موباريزه آپارماق شعاري آلتىندا خوصوصىي صىنifuler تشکيل ائدiley. آذربایجانين معاريف اداره‌سي و فرقه كومىتەلر ي بو ساحه ده بؤيوک ايش گۈردولر.

كىنلار ده كىنلار او ز قۇومارى ياله مكتب بىنالارى تىكىردىلار. خالق كوتاهلىرنين بو ذئقونو و ميلى حؤكمتىن تدبىرلارىنە او لان سونسوز محبت و علاقه سىنى گۇسترن قزئت یازير: بىلەيگىمiz كىمي، كىچن ايلين عرضىنده آذربایجان كندلىلىرى او ز خرجلرى ايله 2000 مكتب بىناسي تىكىميشدilar. بو خالقىمizين مدنىت، علم و صنعته او لان علاقه سىنى گۇسترىر.⁸

بونو گۇسترمك كىفaiتىر كى، ميلى حؤكمت يئنی تاسيس او لونا جاق مكتبلر، كىچه كورسلارى و اونيۋەرسىتەتتىن تكمىللىشىرلەمىسىنە 10 مىليون 600 ايگيرمي مىن 230 تومن بودجه آپير مىشى.

امپرالىستار و اونلارين ال آلتىلارى او لان ايران حاكىم دايىھلىرى آذربایجانا هر ساحه ده ضربه وورموش، بو خالقين يئنی نسلىنин انکشافىن فارشىسىنى آلاراق اونو بدختلىگە، اوچوروما و محوه دوغرو سوق ائتمىشلار.

ايران ارجاعىسى نين آذربایجانين گنج نسلينه گۇستردىگى بو دوشمنچىلىك موناسىبىتى نتىجەسىنده آذربایجان او شاقلاري نين چوخ حىصە سى يئتىم و باشىسىز قالميش، بؤيوک فلاكت اىچرىسىنده ايديلر.

امپرالىزمىن و ايرانين ارجاعي اوصولي اداره‌سي نين بو چوروك قابدا قانونلاريني اشا ائدن و اونلارى دامغالايان «آذربایجان» قزئتى یازير كى، هر گون سايىي آرتان بو دىلنچىلىرىن فيكىرىنى چكىن و اولكەنин حىتىتىنى دوشون بىر مأمور، بىر حاكىم، بىر حاكىميت اورقانى يوخ ايدى. دؤلت بونلارا عادي بىر شئى كىمي باخىردى⁹.

او ز اولكەسى نين، خالقىن سعادت و خوشبختلىگى او غروندا بؤيوک آديملار آتان ميلى حؤكمت يئتىم و صاحبىسىز او شاقلارين تربىيىسى، اونلارين قايغىسىنا قالماق ساحه سىنده ده بىر سира جدى تدبىرلر حيانا كىچيرتدى.

ميلى حؤكمتىن قرارىندا گۇسترىلىرى كى، «آذربایجان ميلى حؤكمتى خالقين استقبالى، سعادتىنىي و هەمچىن گلەجك نسلين مدنىت و صحت جەتىنەن ترقى سىنى تامىن ائتمك مقصىدى ايله يئتىم صاحبىسىز او شاقلاري كوچەلەرن بىغىب تربىيە ائتمك اوچون پرورىش و تربىيە ئولرى آچمالىدىر. حؤكمتىن قرارىندا گۈرە 3 ياشىنдан 14 ياشىندا قدر او لان يئتىم،

صاحبیسیز قیز و اوغلان اوشاقلارینی تربیه ائتمک اوچون بیرینجي نۇوبەدە تبریز شەریندە ایکي قیز و ایکي اوغلان تربیهخاناسى تشکیل اندیلهجک و باشقۇا شەرلەدە دە بو جور موسىسەلر ياراتماق اوچون حاضیرلیق گۈرولەجكىر»¹⁰.

مېلى حؤكمىتىن بو تىبىرى دە آذربايچان خالقى طرفىدىن چوخ سئۇينج و حرارتىلە فارشىلاندى. «اورومىيە» قىزئى خالقىن بو سئۇينجىنى بىلە افادە انتمىشىر: «...آذربايچان مېلى حؤكمىتىمىز يېتىم صاحبیسیز اوشاقلارين تربیيسي حاقىندا گۈزلە تىبىرلەر و خوداپىسندانە فىكىر و تصمىملەر نظرە آلىپ. مېلى حؤكمىت يېتىم اوشاقلارى و صاحبیسیز قىزلارى اۆز نازپورىدلەر و بىر گۈلستەسى كىيمى محبت آغوشوندا بىلەمك فىكىرىندەدىر. اونا گۈرە لازىم گۈروروک كى اورمىيە اهالىسىنە موژىدە وئرك. سئوگىلىي حؤكمىتىمىزىن بىر عالي فىكىرىنин پارلاق شعاسي آز بىر زاماندا بو شەرەدە دە هامىنин گۈزلەرىنى ايشيقلاندىرىپ يېنى بىر دونيا و يېنى بىر سعادتە سوق ائتىرىجك»¹¹.

مېلى حؤكمىت آذربايچانىن يېدى. شەریندە، اوچون 1 مىليون 500 مىن تومن تخصىصات بوراخدى.

ايشىزلىگە قارشى موبارىزە آپارماق، يېنى كارخانالار و فابرىكلەر ياراتماق، كېچىش دۇردا باغانلىمىش كارخانالارى ايشه سالماق مېلى حؤكمىتىن قارشىسىندا دوران اقتصادى تىبىرلەردىن بىرى ايدى. محض مېلى حؤكمىت بو مەم ايشىن عەددەسىنەن باجارىقلا گەلە بىلە. «آذربايچان» قىزئى بو حاقدا يازىر كى: دايامىش «پىشىنە» توخوجولوق كارخاناسىنى ايشه سالماق و بىتلەپلىكە دە ئىچە يوز نفر ايشىز قالماش فەھەلەرى ايشلە تامىن ائتمك اوچون مېلى حؤكمىتىمىز خالق قوشۇنلارى نازىرىلىگىنىن سىفارىشلىرىنى يېرىنە يېتىرمك مقصدى ايلە او كارخانىبا بىر مىليون رىيال پول بوراخمىشىر»¹².

ارتاجاع حاكىمييەتى دۇرۇنده اولكەمە حۇكم سورن ايشىزلىك حاقىندا «آزاد ملت» قىزئى يازمىشىر كى، آذربايچاندا حركاتىمىزا قدر فەھەلەرىن، اكىنچىلىرىن و آشاغى طبقەلەرىن حقى حىات شرایطى اولدوقا آغىر ايدى. ايشىزلىك خالقىن حىاتىنى تهدىد. ائدىرىدى.

مېلى حؤكمىتىن اول ايشىزلىك بوتۇن اولكەمنى. باشدان باشا بوروموشدو، تكجه بونو گۇستىرمك كىفایتىرىپ كى، آذربايچاندا 10 مىندىن آرتىق ايشىز وار ايدى. ايرانىن باشقۇا و يلايتلىرىندا دە ايشىزلىك فەھەلەرىن و زەختىشلىرىن حىاتى اوچون قورخۇ تۈردىرىدى. ایران دولتىنىن اىللەر اوزۇنۇ حل ائدە بىلمەدىگى بىلە بىر خستە حالى، ايشىزلىك مسالەسىنى يالنىز آذربايچاندا خالقىن مېلى آزادلىق حركاتى نتىجەسىنە يارادىلىمىش مېلى حۇكمىت حل ائتىدى.

ايىدى اوچ دۇرد يوز فەلە عايلەسىنىن معاشىنى تامىن ائدن «بۇستان» كارخاناسى حركاتىمىزدان اول باغانلماق عرفە سىنەدە ايدى، «پىشىنە» كارخاناسى ادارە ائتنەرىن خيانىتى نتىجەسىنە حركاتىدان اول باغانلماش، نتىجەدە يوزلەرلە فەلە ايشىز قالماشىدى. ايىدى حۇكمىتىمىزىن بىنائىگۈزارلىغى نتىجەسىنە هەمین كارخانالار ايشە دوشوب، ايىدى ايشه كېچە گۈندۈز ايشلەپىر»¹³.

مېلى صنایعنى دىرچلىتكەن، يېنى فابرىك و زاودىلار آچماق و اولكەمنىن صنایع يە اولان احتىاجلارىنى تامىن ائتمك كىيمى مەم مسلە مېلى حۇكمىتىن دقت مرکزىنە دوروردو.

تبرىزدە تريكتاش «ظفر» فابرىكىنىن، «آذربايچان» پاپيروس و چاي فابرىكلىرىنىن آچىلماسى مېلى حۇكمىتىن گۈردو يو اقتصادى تىبىرلەردىن بىرىدىر.

«آذربايچان» ژورنالىي بو موناسىبىتىه يازىر: «بو مودتە تىجارت ايشلىرى بولۇنا قويولموش، تعطىل اندىلن صنایع موسىسەلرەن ئىچە سالىنىمىش، يېنى كارخانالار: اپلىك پالتار توخويان «ظفر» كارخاناسى و سايرە آچىلماش، مملكتە بوللوق يارانمىشىر»¹⁴. مېلى حۇكمىتىن كۆمكى ايلە بو صنایع موسىسەلرەن ئىشى جانلاندىرىپلىمىشىدى.

مېلى حۇكمىت يېنى تىكىنلىرى اوچون 5 مىليون تومن پول آپيرمىش و تىكىنلىي ايشلىرىنىن باشلانماسى مېنلەرلە فەھەمنى ايشلە تامىن ائدىرىدى»¹⁵.

میلی حؤکومت کو هنه يوللاری تعمیر ائتمک، آسفالت يوللار، يئنی يوللار سالماق و يئنی کورپولر قورماق ساحه سینده ده بير سيرا مووفقيتلى ايشرلر گۈردو. سايىن قالا، مىيانداب، اهر، مىيانا، خالخال، آستارا. اردبىل، زنجان و تبريز يوللارينى، ماھاباد، مىيانداب، آستارا، اردبىل، نير، ساراب و بوستاناباد کورپولرىنى يېنىشىدىرمك و تعمیر ائتمكە مېنارلە ئىشسىزلىرى ئىشلە تامين ائتدى.

میلی حؤکومت طرفيندن شوسئ و دمير يوللارينىن تعميري، تزه يوللارين چكىلمەسى، يئنی تللئراف خطرلىنىن و پوچت ادارەلىرىنىن دوزلەيمەسى اوچون پوچت تللئراف نازىرلىكىنە 8 ميليون 795 مين تومن تخصيصات آبيرمىشى. همين بودجەدە يئنی بىنانارين تىكىلمەسینە و دؤلت بىنانارىنىن تعمير اندىلمەسینە 2 ميليون تومن پول نظردە توتولموشدو.

تبريزدە نشر ائديلەن «دموكرات» مجموعىسى يازىر كى، ايندى هر كىن آذربايجانا باخارسا، فرقەمىزىن رەبرىليگى ايلە يارانمىش و وجودا گلمىش بؤيووك تارىخي ايشرلىرى گۈرە بىلەر: تزه تىكىنتىلار، شوسئ يوللارىنىن چكىلمەسى، بؤيووك شهرلەرىمىز و گوندن گونه زىيەلىك اىچىنده غرق اولان خيابانلارىمىز ايندى آسفالت اولوب و اولماقاداير. بو تاشىرىلى و جى آديملارى خالق گۈزلرى ايلە گۈرور و اوندان استفادە ئەدىر¹⁶.

میلی حؤکومت دۇرۇنده خالقىن رفاهى اوچون گۈرولن اجتماعى اقتصادى تىبىرلىرى آذربايجان خالقىنىن حياتىندا ايرەلىيە دوغرو بؤيووك آيدىم حساب ائىن «يئنی شرق» قىزىتى يازىر: «بىر اىل بوندان قاباق خاراباز ارا چئورىلمىش شهرلەرىمىز و گوندن گونه زىيەلىك اىچىنده غرق اولان خيابانلارىمىز ايندى آسفالت اولوب و اولماقاداير. بو تاشىرىلى و جى آديملارى خالق گۈزلرى ايلە گۈرور و اوندان استفادە ئەدىر»¹⁷.

«ايزوستىيا» قىزىتى آذربايغاندا حياتا كېچىرىلن اجتماعى اقتصادى تىبىرلىرى بئلە قىمتىندىرىمىشىر:

«دموكراتىك حرکات ایران آذربايغانىندا خوصوصى يوکسلىشە نايىل اولموشدور. ایران آذربايغانىن اهالىسى ايسە اوزون مودت عرضىنده ناينكى سىاسى، ئىئىنى زاماندا مىلى ظولم، آغىر جزا و تعقىبلە معروض قالمىشىدیر. بونا گورە ده آذربايغاندا اصلاحات اوغرۇنداكى حرکات ایران دۇلتى چىبوسىنە مىلى موختارىت اوغرۇنداكى موباريزەيە چئورىلمىش و آرتىق بىزلىي آذربايغان اهالىسىنىن اساس منافعىنە اوىغۇن بىر سира مىلى دموكراتىك اصلاحاتلارين حياتا كېچىرىلمەسى ايلە نتىجەلنمىشىر»¹⁸.

آذربايغان دموكرات فرقەسىنин رەبرىليگى ايلە آذربايغان ھمكارلار اتفاقى تبريز شەھرىنده 40 مىندن آرتىق فەله و صنعتكارى اوز بايراغى آلتىندا بىرلەشىدى.

آذربايغان دموكرات فرقەسى فەھەلەرىن حقوق و منافعىنى قوروماق يولوندا بؤيووك ايشرلر گۈرمۇشدور. آذربايغاندا غلبە چالماش مىلى آزادلىق حرکاتى نتىجەسىنە فەھەلەرىن باشابىش وضعىتى كېچمېشلە مقايسە ئەنلىمز در جەدە ياخشىلاشىدى.

ئئمك لازىمدىر كى، آذربايغان دموكرات فرقەسى همىشە فەله صىنفي نىن منافعىنى قوروماق يولوندا هەنج بىر فداكارلىقان چىكىنمهمىشىر.

آذربايغان مىلی مجلىسىنىن 1946 جى ايل ابىول تارىخى 52 مادەدن عبارت ايش قانونونون اعلان اندىلمەسى آذربايغان فەھەلەرىن حياتىندا يئنی بىر دۇنوش عملە گتىرىدى. بو قانون آذربايغان فەھەلەرىنە 8 ساعاتلىق ايش حقوقو، تعىلى، سىغورتا، استراحت و س. حقوقلار وئىدى كى، بونون دا هەلە او واختا قدر ایراندا بئلە مىتىي گۈرۈنەمىشىدى. همين قانون فەھەلەلە زاود و فابرىك صاحىبلىرى آراسىندا مىدانا چىخان اختلافلارى آرادان قالدىرماقدا بؤيووك رول اوينادى و فەھەلەرين اقتصادى حقوقلارىنى تامين ائتدى.

آذربايغان فەھەلەرى مىلی حاكىميتي الە ئالىقدان سونرا اىكى آزادلىغا نايىل اولدو لار: «بىرینجىسى — عوموم آذربايغان خالقى كىمى مىلی آزادلىق، اىكىنچىسى — عوموم فەھەلەرين منافعىنى تامين ائتمك واسىطەلەرى ايلە صىنفي آزادلىقىرى كى، هر اىكىسى دە فەله صىنفي نىن موباريزە تارىخىنده قىزىل خطرلە يازىلا جاقدىر¹⁹.

«غلبه» قزنتی آذربایجان فهله‌ری نین سیاسی و اقتصادی حقوق‌لار الده انتمه‌سیندن دانیشواراق یازیر: «میلی حركاتیمیزین کارگرلریمیزه وئرديگي حقوق آزادلیغی اونلاری شرقین ان خوشخت و سعادتلىي کارگرلری دىبىه تانىبا بىلمىشىدیر»²⁰.

میلی حؤکومت آذربایجانین اقتصادیاتىنى بوكسلتمك، خالقين گوزرانىنى ياخشىلاشدیرماق مقصدى ايله تىرىز، اورمىي، اردبىل، زنجان، خوي، ماراغا، اهر، مىيانا، ماکو، سالماس، آذرشهر، مىيانداب، آستارا، خالخال، مشكىن شهر، سولۇز، مرند، ساراب و علمداردا دؤلت ماغازالارى آچاراق دؤلتىن انحصارىندا اولان قند، چاي، پارچا، توتون، پاپيروس و س. ماللارين ثابىت و اوجوز قىمتله تىجارتىنى تشکيل ائتدى. بوندان باشقما، میلی حؤکومت بىر مىليون تومن مبلغىنده خزىنه سندلرى چاپ ائتدى. بو دا فهله‌رلار و ايشچىلر بىر تومن پولا بىر قران، يعنى 10% اوجوز مال آلماق اوچون ايمكان وئريردى.

میلی حؤکومتىن بوتون بو و س. تدبىرلىي ايران مورتجعلري نين و اونلارين آغالارى اولان آمئريكان اينگيليس امپرياليستانى نين ميلى آزادلیق حركاتىنى اقتصادي بلوکادا و تضييق يولو ايله بوغماق قصدلىرىنى پوچا چىخارتدى.

میلی حؤکومت آذربایجان خالقى نين ساغلاملىغىنى تامىن ائتمك ايشلرى اوچون آذربایجانين صحىيە نازىرلىگىنە 5 مىليون 30 مين تومن بودجه آميرمىشدى.

آذربایجان خالقى نين بو نايلىتلرىنى ايرانين استبداد اوصولوندان جانا دويموش خالقلارى بؤبۈك رغبتله قارشىلادىلار.

تئھراندا نشر اولونان «شهباز» قزئتى آذربایجان خالقى نين بونايلىتلرى حاقىندا یازير: «ايران آذربایجانىندا تام بىر آسايىش واردىر. اهالى ميلى حؤکومتىن تدبىرلىرىن، او جومىدەن ايشسىزلىگىن لغو اندىلمەسى، ارزاق شىئلىرى قىمتىنин آشاغى دوشمىسى، ايران آذربایجانى شهر و كىنلىرىن آبادلاشمىسىندا راضىدېرلار»²¹

آذربایجان اهالىسى نين بىشىدە دئورد حىصە سىندين چوخو كند تصروفاتى ايله مشغولدور. كىنلى تورپاقلارى ايسە عومومى تورپاقين آنچاق 10 فايىزىنى تشکيل ائدىر. بورادا كند تصروفاتى نين گئرى قالماسى، تورپاق اوزرىنده حاكىميت، تورپاقدان استفادە شرطلىرى نين و وئرگىلرین آغيرلىغى كىنلىلرین آجىناجاڭالى وضعىتىنى گوندن گونه آغىرلاشدىرىر.

آذربایجاندا اىرى مولكدار صاحبىلرىنندن ذوقلىقى، صمد خان، عبدوللا خان، اسگىدرىلر، مەقانلىر و سايرەتلىرى گؤستردىك او لار كى، بونلار ايللار بويو غصب ائتىكىلرى تورپاقلارى كىنلىلرە ايجارەيە وئەرك مەحصولون بىشىدە دئورد حىصە سىنې زورلا كىنلىلرین ئىندىن آلىرىدىلار.

«اورمىي» قزئتى آذربایجانين مونبىت تورپاغا و بول مەحصولا مالىك اولماسىندا دانىشواراق یازير: بىزىم آذربایجانىمىز هم مونبىت تورپاغا مالىك، آبهاوا جەتن غايت درجه دە الوئرىشلى و غنى اولماقلابرا برابر، اكىنچىلىگە ايرانين باشقا پئرلىرىنندن داها او يغۇنۇر!²²

آذربایجان كىنلىلرى نين يېتىشىردىگى بول تاخىل، مئيوه و بىلدىكلىرى مال قارانىن مەحصولو نە اينكى خالقىن احتىاجىنى تامىن ائدىر، حتى آذربایجان، تئھران و اونون ويلايىتلارى اوچون دە بىر آزوقە منبعىدىر. بوتون بونلارا باخماياراراق ميلى آزادلیق حركاتى نين غلبىسىنە قدر آذربایجاندا فۇدا موناسىبىتلرى نين حؤكم سورمەسى، مولكدارلارين و ژاندارملارين سوئىسۇز ظولوم و استثمارى، كىنلىلر اوزرىنده قوپولان موختليف وئرگىلارين چوخلوغۇ اونلارين وار يوخدان چىخماسىنە، بىر تىكە چۈرك قازانماق اوچون اوز دوغما دىيارىنى ترک ائدەرك دسته دىتە ايرانين ويلايىت و شەھەرلىرىنە گئىدىلىر.

دموکراتىك حركاتىن غلبىسىنە قدر آذربایجاندا كىنلىلرین وضعىتى بىئە ايدى.

سوۋئت اتفاقى كومونىست پارتىياسى نين زنگىن انقلابى موباريزە تجرىبەسىنەن، بؤبۈك لىنىن دەھاسىندان هەميشە الهام آلمىش آذربایجان دموکرات فرقەسى تورپاق مىسالىسى نين حلىنده دە ماركسىزم لىنىنizم نظرىيەسىنى و مەعالارارىنى زامان و مکان شرایطىنە او يغۇن او لاراق يارادىجىلىقلا تطبق ائتدى. محض بونا گۈره دە آذربایجان دموکرات فرقەسى، او زونون و ميلى حؤکومتىن پروقرامىندا قىئىد ائتىگى كىمى، دؤلت تورپاقلارىنى و آذربایجان خالقى نين ميلى آزادلیق حركاتىنَا

قارشی چیخیب آذربایجاندان خاریجده تبلیغات آپاران مولکدار لارین تورپاقلارینی عوضسیز او لاراق بوخسول کندلیلر آراسیندا بؤلۈشۈرمك پروبلئمینى قانونۇئىرىجىلىك بولۇ ايلە، عملى صورتىدە حیاتا كېچىردى. بو ايسە بىرینچى نۇوبەدە تورپاقدىزىز كندلیلە تورپاق وئریلمەسى، خالقىن رفاه حالىنین ياخشىلاشدىرىلماسى، كندلیلرین آراسیندا ايشسىزلىگىن آرادان قالدىرىلماسى اوچون فرقەنین و مىلى حۆكمىتىن گۈردويو ان قىمتلى و دىگرلى تىبىرلىرىنىن بىرى كىمى سايىلىر.

آذربایجان مىلى مجلىسىنин رسمي اورقانى اولان «آزاد ملت» قىئىتى 1946 جى اىل 20 فئورال تارىخلى نۇمرەسىنин باش مقالىسىنده يازىر كى، مىلى مجلىسىمىز، مىلى حۆكمىتىز دموكراتىك اوصوللا تشکىل تاپىقىدان بىرى وار قۇھىسى ايلە خالقىمىزىن و وطنىمىزىن ترقىسى او غروندا چالىشىمىش، كندلیلرین گۈزرانىنى ياخشىلاشدىرىلماق مقصىدى ايلە بو مسالەنى اۋز پروقرامىنин 12 جى ماددىسىنده قىئىد انتدى تورپاق قانونونا اساس بۇلۇنەجك كندلرین سايى تقرىيin 500 ھ چاتىر و بىللەيكلە بولۇنەجك كندلەيىن بىر مىليونا قدر كندلى تورپاق صاحبىي او لموش، اۋز حياتىنا، امگىنە و زىحەتى نتىجەسىنە الده ائتىكى مەھسۇلا مالىكىدىر. اولكەننин اساس ساحە سى اولان كند تصروفاتىنин انكشافى و دموكراتىك تىبىرلىر نتىجەسىنە يېنىدىن قورولماسى، شوېھەسىز كى، عومومى وضعىتە دە بۇبۇك تاثىر گۇستەر مەجدىدىر. اولكەننин استحصال عامىللاريندەكى دېيشىكلىك، اونون مدنى و موترقى بىر اولكەنە چئورىلماسى اوچون لازىم اولان ضروري شرطلىرىندىر.

آذربایجان مىلى مجلىسىنин قبول انتىكىي تىبىرلىرىن بىرى دە «مصادره حقنە»كى قانونىدور. بو قانونا گۈرە آذربایجانى ترک ائىب تئھرانا و ساير شەھەرلەر گەڭدرك، آذربایجانىن آزادلىقى و مىلى حۆكمىتىن علئىھىنە تبلیغات آپارانلارين آذربایجاندا اولان بوتۇن منقول و غۇنرىي منقول املاكى موصادرىر ائىللىر.

مىلى حۆكمىت مولکدار لارلا كندلیلر آراسىندا موناسىبىتى موعىن قايدا ياسالماق، كندلیلرین استثمار اولونماسىنى محدودلاشدىرىلماق، مەھسۇل بۇلگۇسوندە كندلیلرین پايانىنى چوختالماق و س. ساحە سىنە دە تىبىرلىر حیاتا كېچىردى. «كند تصروفاتى بھەرىسىنин مالىكەكىنچى آراسىندا بۇلۇنەمىسى قانونو» اولكەنلىرىن كند تصروفاتىنин انكشاف ائتمەسىنە ايمكان ياراتمىشىدىر.

كېچن دورلىر دە مالىك ايلە اكىنچى آراسىندا بھەرە و باشقا وئرگىلەر اوستە عملە كەن اختلافلار بعضى واخت بئۇيوك كشمکش و قان تۈكۈملەر سبب او لوردو. بو قانون بىر كىمى يار اماز حرکتىر سون قۇبور.

مىلى حۆكمىت آذربایجانىن كند تصروفاتىنى انكشاف ائتىرىمك، كندلیلرین وضعىتىنى ياخشىلاشدىرىلماق، كندلیلرە كند تصروفاتى و اكىن ماترىيالى آلماق، اونلارا يونگول شرطىلە بورج وئرمك اوچون كند تصروفاتى نازىرلىگىنە 5 مىليون 5 مىن تومن تخصىصات آپىرىدى.

مىلى حۆكمىتىن آقرار اصلاحاتى آذربایجان خالقى طرفىن بۇيوك سئۇيىج و قىزغىن حرارتىلە قارشىلاندى. تورپاق بۇلگۇسو آذربایجاندا بئۇيوك ائل شىنىلىگىنە و ائل بايرامىنا چئورىلدى.

آذربایجان مىلى مجلىسىنин و آذربایجان مىلى حۆكمىتىنин بئۇ بۇلگۇسو حاقىنداكى قانون و تىبىرلىرىنин حیاتا كېچىرىلماسى خبىرى ایران كندلیلرەنин تورپاق او غرونداكى موبارىزەسىنە يېنى الھام و قودرت وئردى. ھم دە اونلاردا بىلە بىر فيكىرىن، بىلە بىر تىبىرلىرىن يېنىلىكىنە اولان اينامى قات قات آرتىرىدى.

آذربایجاندا آقرار اصلاحاتى امپرالىزمە و اونلارين اجتماعىي داياقلارىي اولان ایران ارتىجاعىينا، كومپرادور بورۇوازىياسىنا ان آغىر و سارسىدىجى ضربە ووردو.

مىلى حۆكمىتىن آقرار اصلاحاتى آذربایجان فەلە و كندلیلرەنин اتفاقىنى بىر داها مۇحکملىتى. اونلارىي اۋز دوغما فرقەسى و دموكراتىك حۆكمىتى اطرافىندا داها سىخ بېرلەشىرىدى.

يئر بولگوسونون اهمىتى مطبو عاتدا بىلە قىمتاندىرىلىمىشىرىر: بو ايش نه تك آذربايغاندا، بلکە ايرانين بوتون ويلاتلاريندە اقتصاد و تكامل جهتن بؤيوك تبدولات وجودا گتىرىجكىر. يئر بولگوسو و مالىكلە رعيتىن حدودونو تعىين اىدن قانونلار مىلى حرкатيمىزىن اقتصادى تىلى و مادى اساسى اولدو!²³

1946 جى ايل اوكتىباير آيى نىن 2 ده تبريز شهرى يىنин فرقە فعاللارى اىجلاسىنداكى نىطيقىنده آذربايغان دمۆركات فرقەسىنىن صدرىي و مىلى حؤكمتىن باش نازىري سيد جعفر پىشەورى دئمىشىرىر: كندلى بىزىم حرкатيمىزىن مؤحىم داياغىدىر. من اوميد اندىرم كى، بىر واخت گلهجك ايران خالقى دا آذربايغان خالقى اىلە بېرىليكىدە تورپاقلارى غصب اىدن و ايرانى ترقى دن ساخلايان بؤيوك ئۇددالارىن كۆكۈنۈ كىسب آرادان آپارا جاقدىر²⁴.

آذربايغان خالقى يىن آزاد موجىطىدە يېئنى حيات صحەسىنە ايرى آديملارلا انكشافا دوغۇرۇ ايرەللىمەسى، اولكەننەن سعادت و ترقىسي اوغرۇندا مىلى حؤكمتىن حياتا كچىرتىدىگى اقتصادى تدبىرلار دمۆكراتىك مطبو عات صحيفە لرى يىن زىيىتى اولدۇ. بو موترقى تدبىرلار نەينكى آذربايغانىن دمۆكراتىك مطبو عاتىندا، ئەلمەجە ده ايران و دونيانيڭ بىر سира دمۆكراتىك قىزىتلارىندا اوز عكسىنى تاپدى.

تئھراندا نشر اىدىلن «ظفر» قىزىتى آذربايغان مىلى حؤكمتىن ده انتمىش اولدوغۇ مۇوفقىتلىرى آقىشلاياراق قىيد اندىر كى، آذربايغاندا مىلى حرکات مۇوفقىتى ده اىتدىكىن سونرا او، خالقىن «انكشافى يولۇندا تاثىر ئىجىي قىملار گۇئىتىردو. كندىلەر اوز حقوققلارينا چاتىلار. يعنى يئر صاحبىي اولدۇلار. كۆچەلر آسفالت اولدۇندا، ھابئلە يېئنى فابرىيكلەر تىكىلدى و باغانلىميش موسىسلەر يېئىدىن ايشە دوشوب، معاريف موسىسلەرى و چوخلۇ مكتىلر بىرپا اولدۇ²⁵.

حزب تودە ايران و اونون دمۆكراتىك مطبو عاتى مىلى حؤكمتىن حياتا كچىرتىدىگى بوتون اجتماعىي اقتصادى تدبىرلىرى آقىشلايدىغى كىمي، اونون آقرار اصلاحاتىنى دا يوكىك درجه ده قىمتاندىرىدى.

«نامە رەبىر» قىزىتى «كچىمىشىدە و ايندى» آدلى مقالەسىنە انقلابى حركاتدان قاباق آذربايغان كندىلەرلەرنىن موختليف عنوانلارلا آلينان وئرگىلەرنىن مىلى حؤكمت طرفىندە لە ئەندىلەيگىنى و آذربايغان كندىلەرلەرنىن تورپاق صاحبىي اولدۇغۇنو قلمە آلاراق يازىر كى، آذربايغان مىلى حؤكمتى بوتون قبول اندىلمىز وئرگىلەرنىن ھاميسىنە قىزىل خطە قالم چىكىي و مولىدار بەرەسىنى عدالتلى اساسلار اوزىرىندا يېئىدىن قوردو. دۈلت تورپاقلارىنەن كندىلەر آراسىندا بۇلۇنەمىسى نتىجەسىنە كچىمىشىدە اوز زەھىتلىرىن بەرەسىنەن استفادە ائدە بىلەمىن كندىلەرنىن بؤيووك حىصە سى تورپاق صاحبىي اولدۇ. اونلار بؤيووك علاقە اىلە ايشە باشلاياراق اوز احتىاجلارىنى رفع ائتمك اوچۇن كندلى بانكىندان استفادە اندىر دىلەر²⁶.

مىلى حؤكمتىن حياتا كچىرىدىگى رفورمالارى حىّى دۇنيانىن بىر سира مطبو عاتى دا تصدقى اندىر. واشىنقتوندا چىخان ژورنالى مىلى حؤكمتىن بوا اصلاحاتىنى اعتىراف ائتمك مجبورىتىندا قالاقراق يازىر: The «Midle East» «عوصىانچىلارين رەبىرى و يېئنى رئىزىمەن باش نازىرى پىشەورى دقيق و تاثىرلى تىشۇۋە بىر سира چوخ لازىملى اصلاحاتلار كچىرتىدى. بونلار تورپاق اصلاحاتىندان، فەھەلەرىن وضعىتىن ياخشىلاشدىرىلماسى، اجتماعىي اىشلىرىن و معاريف اىشلىرىنەن انكشافى تدبىرلەرنىن عبارت ايدى»²⁷.

مىلى حؤكمت آز مودتىدە موسىقىي، تئاتر و اينجه صنعتىن انكشاف ائتىرىلماسى ساحەسىنە ده بىر سира مۇوفقىتلىي اىشلە گوردو. تبريز شهرىنده آذربايغان دۈلت تئاترى، اوغانلۇن و قىزىلاردان عبارت موسىقىلىي رقص آنسامبلى — فيلارمونيا يارادىلدى. اور مىيە شەھرىنده دۈلت تئاترى يارادىلدى. شەھەرلىرىمەزدە موسىقىي مكتىلرى، موزەلەر تشكىل ائدىلدى. تبريز شەھرىنده ستار خان، باغير خان و شىئىخ محمد خىبابانى نىن ھەتكەللىرى قويولدو.

بو بارەدە تئھراندا نشر اىدىلن «داد» قىزىتىن مودىرىي ابولحسن عمىدىي نوري اوز خاطىرەلىرىندا يازىر: «ھەلە ايندىبىيە قدر ايرانىن پايتاختى اولان تئھراندا نە دۈلت، نە بىلدىبىي و نە دە دۈلتىي آداملار طرفىندەن ايرانىن مرکزىنە لاپىق اولان بىر تئاتر سالۇنۇ تىكىلەمىشىرىر. حالبۇكى آذربايغاندا بئش آي مودتىندا تىكىنلىي و قوروجولوق فعالىتى خوصوصى سورىتەلە ايرەللىمەكەدەر»²⁸.

آذربایجان خالقینین حاق ایشینی و آزاد سسینی بوتون دونیایا یایماق اوچون تبریز شهرینده آذربایجان رادیو ستانسیاسی یارادیلدي.

شاعیر و یازیچیلاریمیزین بازیب یار اتمالاری اوچون گئنیش فعالیت مئیدانی آجیلدی. اونلارین آنا دیلینده اثرلری چاپ اولونماغا باشладی.

گنج میلی حؤکومتین اجتماعی اقتصادي تدبیرلری آذربایجان خالقینی سئویندیردیگی کیمی، اونون "ایلدیریم سور عتی ایله یاییلان تاثیری ایران زحمتکشلرینه چاتدی و موباریزده اونلاری روحلاندیردی.

ایرانین موختلیف شهمریزینه یاشایان آذربایجان زحمتکشلاری «آذربایجان» قزنتی رئداکسیاسینا یازدیفلاری مکتبلاردان بیرینده اوز سئوینجلرینی بئله افاده اندیردیلر: بیز تئهراندا یاشایان آذربایجانلیلار، «آذربایجان» قزئتینی اوخدوغوموز زامان بیز لرده یئنی روح یوكسکلیگی و بؤیوک شادلیق عمله گلیر. تزه میلی حؤکومتین آز مودت عرضینده بؤیوک قدمار آتماسی بیزی حدیندن آرتیق سئویندیردی.

اولکمیز و آنا یوردو موز اولان آذربایجانین هر جهتنم ترقی ائتمەسى، امنیتین برپاسى، معاريف و مدنیتین اوز آنا دیلیمیز ده اولماسى، كند تصروفاتى نین انکشافى اوچون لازمی تدبیرلرین گۇرولەمىسى، تبریزدە یئنی توخوجولوق و باشقما کارخانالارین تئز بير زاماندا ایشه سالینماسى، دیلنچیلرین بېغلىپ ایشە جلب ائتمەسى و باشقما یئنیلیكلاری «آذربایجان» قزئتینده اوخويارکن قلېبىمیز فرحلە دولور، بیزه جان وئریر.²⁹

آذربایجانداکى دموکراتىك حركاتىن و میلی حؤکومتین اقتصادي تدبیرلرینین ایران خالقینین میلی آزادلیق حركاتىندا، ياخىن شرق و اورتا شرق خالقلارينا گۇستىرىگى موثبت تاثیر حاقىندا پىشەورى دئمیشدىر: تارىخ فرقەمیزین آذربایجان خالقى و ایران میلتى اوچون گۇردو بیوک ايشلەر قىزىل خطلە قىئىد ائمەجك و خالق اونو آقىشلايماجاق، سئۈھجك و باشى اوجا او لاچاقىر.

آذربایجان خالقینین گۇتوردۇيو قدمار ایران خالقى اوچون تقىيد سرمىشلىق اولموشدور. يئر بئۈگوسو، بو كىمي باشقما اصلاحاتلار تئهران قزئتلرى، آزادىخاھلارى و سىاستچىلارى نین گوندەلىك شعاري اولموشدور. دئىگىمیز كىمي، ایران خالقى بیزىم حركاتىمیزدان الهام آلىر و بو بير سىدىر كى، خالقى آپىلتىمىشدىر³⁰.

فرقەنین و حؤکومتین قارشىسىندا دوران ان مهم مسلەلر بارھىسىنده دانىشىاركەن امپرپالىستارىن و ایرانين ارتاجاعى قۇوەلرین نین آذربایجان خالقى نین میلی آزادىلېغى علئىيەنە هر گون و هر دقىقە یئنى یئنی فىتهكارلار، سوي قىصدەلر و ھوجوملار تشكىل ائتىگىنى خاطىرلاداراق پىشەورى دئمیشدىر كى، فدايلر، دئىگىم كىمي، بؤیوک خىدەت گۇستىرىدیلر. لakin اونلار ایله دوشىنلىق قوشۇنلارى نین قاباغىنا چىخماق اولماز، دوشىن ياتمامىشدىر. او، خارىجى امپرپالىست دؤلەتلەرن كۆمگى ایله بیزىم آزادىلېغىمېزى محو ائتمەگە حاضىرلاشىر. بیز بير آن غفتات ائدە بىلەرىك. اونا گۇرە نىظامى میلى قوشۇن حىصە لرى دوزلەتمەلىيىك. بونون اوچون فرقە گىرك جى حاضىرلىق آپارسىن. مېلتىن بوتون ساغلام افرادىنى میلى و ظىفەنى يئرىنە يېتىرىمك اوچون سىفرەلىگە آلمالى، تام معناسى ایله معاصرىر بير قوشۇن يارادىلمايدىر. فرقەنین قارشىسىندا دوران ان بؤیوک مسالە بوندان عبارتىدیر³¹.

بو گۇستىرېشلىرى الدە رەھىر توتان آذربایجان میلی حؤکومتى و آذربایجان میلی مجلىسى خالق قوشۇنلارى تشكىل ائتمىك حاقىندا اۆزلەرى نین قانون و قرارلارىنى حاضىرلايىب، گونون تاخىرە سالىنماز مسالەمىسى كىمي خالق كوتلەلەرنە چاتىرىدیلار.

آذربایجانين بوتون شەھر و كندلىرىنده بو موناسىبتىلە كۆچىرىلەن مىتىنلەردا خالق كوتلەلەرنى قورۇماق اوچون آذربایجان میلى مجلىسى نین و میلی حؤکومتىن بو چاڭىرىشىنى دا بؤیوک روح یوكسکلیگى و سئوینجلە قارشىلايدىلار.

«آزاد ملت» قزئتی صولح او غروندا، خالقين امين آمانليغيني مودافيعه ائتمك مقصدي ايله ياراديميش خالق قوشونونون گئيش كوتلملر طرفيندن رغبت و محبتله قارشيلاندигيني گؤسترهك يازير كي، آذربايجانين بو گونكو ميلى قوشونو خالقىمизىن ارادمىسى ايله يارانمىش و آزادلىغىمىزى، استقلالىمېزى قوروماق اوچون بؤيوك عاملل حساب اولۇنور. خالق قوشونوموز ميلتىمېزىن سئۇنجى و اورك محبىتى ايله قارشىلەتىر. بو گون ميلتىمېز، اونون آزادلىغىنى قورويان و حاكىميتىنى حىفظ ائدن قوشونا بؤيوك رغبت و صميمىت گؤستيرir ³².

ايран قوشونلارى نين باش قرارگاه رىسي گئنترال ارفعين اوزباشىنايغينا و ارجاعىي حركتىرينه قارشى عوصيان سسلرىنى او جالتمىش آذربايجانلى و فارس ئابىطلىرىندن بير دستمىسى ايран قوشونلارىندان قاچاراق آذربايجانا پناه گتىردىلر.

بو موباريز ئابىطلىرى آزاد آذربايجان بؤيوك حؤرمىت و صميمىتلە قارشىلادى. فرقە و ميلى حؤكمىت اونلارين حربى درجهلىنى آرتىردى، خالق قوشونلارىنداندا اونلارا لاييق مقاملار وئردى.

* * *

و. اي. لىنин عوموم خالق حرکاتىنى خاراكتئرize ائدهرك اونا بىلە تعريف وئرمىشدىر: «عوموم خالق حرکاتى او حرکاتىدىر كى، بوتون اولكەنин اوبيكتىر احتىاجلاريني افادە ائدهرك اوز آغىر ضربەلىرىنى اولكەنин انكشافينا مانع اولان اساس دوشمن قوو مەرىنە وورور. عوموم خالق حرکاتى او حرکاتىدىر كى، اهالى نين بؤيوك چوخلوغۇ اوز رغبەتى ايله اونا ياردىم ائدىر» ³³.

1945—1946 جى ايلىرده آذربايجاندا ميلى آزادلىق حرکاتىدا بوتون خالق كوتلملرى يىشتيرىك ائتمىش و اونون بوتون تدبىرلىرىنى حيانا كچىرمىدە اونا ياردىم ائتمىشلار.

آذربايجان خالقى نين ميلى آزادلىق حرکاتى ايран اوچون تام معناسى ايله داخili بىر ايش ايدى. ايран خالقلارى بو حرکاتا بؤيوك اوميد بىلىغىرىدىلر. لakin داخili و خاريجىي مورتجعلر اونو ايراندان آيرىلماق كىمى قلمە وئرمكلىه، مقصىلرى بىر طرفن، بو حرکاتى ايran خالقلارى نين نظرىندن سالماق، لكمەمك و خالق كوتلملرىندە ميلى آزادلىق موباريز مىسى احوالى روھىيىسىنى ضعيفلىتكى، دىكىر طرفن، داخيلە كوتلملرى ميلى حؤكمەتە قارشى تحرىك ائتمىكن عبارت ايدى.

ايستر 1905—1911 جى ايلىر ستار خان حرکاتى، ايستر 1917—1920 جى ايل شىيخ محمد خىبابانى حرکاتى، ايستر سەد 1945—1946 جى ايل پىشەورى نين باشچىلىغى ايله اولموش ميلى آزادلىق حرکاتى دۈرۈنده آذربايجان خالقى الە سىلاح آلاراق منفور استبداد اوصولى ادارەسى عائىيەنە، موستىلمكەچىلىك ئۆلۈمۈنە قارشى آياغا قالخىدigi زامان اونون دوشمنلىرى، امپر ياپىست جاسوسلىرى بو خالقين موقدس حرکاتىنى لكمەمك مقصدى ايله اونو ايراندان آيرىلماق كىمى قىمتلاندىرمىگە جان آتىمشلار.

امپر ياپىست دايىرلىرىن ارادمىسى ايله ادارە اولۇنان تئھرانىن ارجاعىي قزئتلىي آذربايجان خالقى نين ميلى آزادلىق حرکاتىنى لکەدار ائتمك مقصدى ايله اونا جوربجور بۇھنانلار آتىلار.

مشهور مطبوعات فریداقچىسى يالچىن باشدا اولماقلە، توركىيەنин بىر سىرا فاشىستېرىست مطبوعاتى دا رئىتىر آگىنتىلىكى نين آذربايجان خالقى نين ميلى آزادلىق حرکاتى عائىيەنە ياغدىرىدىغى بۇھنانلارى بؤيوك جانفشارلىقلا تكرار ائدىرىدى.

توركىيە راديوسو آذربايجان خالقى نين اوز مقدراتينا صاحىب او لماسىنى اونون ايراندان آيرىلماسى كىمى قلمە وئرمگە جى جەد ائدىرىدى.

لakin آذربايجاندا نشر اولۇنان دموكراتىك مطبوعات امپر ياپىستلە منسوب اولان و اونلارين گؤسترىشى ايله حرکت ائدن دوشمنلىرىن بو بۇھنانلارىنى آمانسىزلىقلا افشا و آلت اوست ائدهرك داشىنى داش اوستە قويىردو.

«آذربایجان» قزتی بو موناسیبته یازمیشdir کی، بیز هله دموکراتیک حرکاتیمیز باشلانان گونلرده دئمیشdir کی، قوی عوثمانلی افندیلر ناحق پئرە بوغاز لارینی جیر ماسینلار، بو کنچمن اونلارا بئرک او لا بیلمز، آذربایجان هر نه ایستمیش اولسا، ایرانین داخلیندە قالماق شرطی ایله ایستمییر.

بیز بیگانه‌لرین داخلی ایشلرمیزه دخالت ائتمه‌سینه ایمکان وئرمیجەبیک. تورکییه مورتجعلري اگر تورک خالقینی امئریکا موستملکەچیلرپنین قوجاغینا آئماقدا اوز لارینی بگنیرلرسە، بیزیم بونا سوزوموز او لا بیلمز، لakin بیز آذربایجان خالقینی ایراندان آییرماق فیکریندە دئبیلک. قوي تورکلر آنلاسینلار و خاباناه سسلرینی کسیب بیزی اوز حالیمیزا بوراخسینلار³⁴.

ایران همکارلار اتفاقی مرکزی شوراسی نین اورقانی اولان «ظفر» قزتی «آذربایجان و ایران فەھلەری نین حرکاتی» آدلی مقاله‌سیندە دوشمنلرین یاغیر دیقلاری بؤھتانلاری رد ائدرک گۆستیرر کی، آذربایجان قەرمانلار بوردو دور، او ائله بیز پئردىر کی، ایرانین بئیوک آزادلیق حرکاتی اورادان باش وئرمیش و مشروطه‌نین باغي بو خالقین اوغوللارین نین قانی ایله سوواریلمیشdir. او بو دفعه پئنه ده جlad فاشیست حۆكمتى نین آزادلیغین آخیرینجی آثارینی محو ائتمک ایستمیدیگی بير زاماندا قیام ائتدی. او قیام ائتدی و ثبوت ائتدی کی، آزادلیغى الە الماق اوچون آسیادا بير میلت واردىر. او موباریزه آپارىر، قوربان وئریر، موستملکەچیلرین و اونلارین نۆكىرلەرین نین اللرینی کسیر و آزادلیغا نایل اولور.

آناق مورتجعلر دئبىرلر: او، ایراندان آیرىلماق ایستمییر: امپریالیستلرین شئیپورلاری لوندون، واشینقتون و آنقارادان فریاد ائدیرلر کی، آذربایجان ایراندان آیرىلماق ایستمییر. ما آذربایجان اونلارا دیشسیندیرىجى جاواب وئریب دئدی: آذربایجانداکى آزادلیق بوتون ایراندا حیاتا كۈچمەلیدir³⁵.

1958 جي ایله امپریالیستلرین گۆسترىشى ایله ایرانين ارجاعي دولتى طرفىندن گوڭلەنمىش، حزب توده ایرانين مرکزى كومىتىسى نين عوضۇو، انقلابچى كومونىست خوسرو روزبە تئھراندا حربى محكىمەتكى مودافعە نېطقىنده آذربایجان و كورد خالقلارى نين مىلى آزادلیق حرکاتينا لکە وورانلارا بىلە جاواب وئرمیشdir: «1945—1946 جي ایللەدە باش وئرمیش آذربایجان و كوردوستان حرکاتى نين اصلا آذربایجانى ایراندان آییرماق جەھدى او لمامىش، حتى، عكسىنە، بیزیم مىلى آزادلیق و استقلالىتىمىزىن ساخلانماسىنا، قورۇنماسىنا و مؤحكلەنمەسینە سىب او لموشدور»³⁶.

آذربایجان خالقى نين 1945—1946 جي ايل مىلى آزادلیق حرکاتى نين هئچ زامان ایراندان آیرىلماق فیکری او لمامىش، او، ایران داخلیندە ياشايان خالقلارين قارداشلىق و انقلابىي همكارلەيغىنا آرخالانمىش، ارجاعي اوصولىي ادارىيە، اونون آذربایجانداکى حۆكمىر انلىغىنە، امپریالیزە مىن موستملکەچیلیك سیاستىنە قارشى باش وئرمیش موترقى بير حرکات او لموشدور. بو حرکات ایران خالقلارى نين مىلى استقلالىت و آزادلیق اوغرۇندا، امپریالیزم، ارجاع رئىزىمەنە قارشى آپاردىقلارىي موبارىزه حرکاتى نين آیرىلماز حصىسى او لموشدور.

دئملەلي، پىشەورى نين باشچىلىق ائتىدىگى مىلى آزادلیق حرکاتى بوتون اولكىدە حیاتا كۈچريلەملى او لان عموم ایران انقلابى نين بير حىصە سى و موقدس بير عوصىيان او لموشدور»³⁷.

خسرو روزبە بو بارىدە اۆز مودافعە نېطقىنده او بىئەكتىيو او لاراق گۆسترمىشdir کي، آذربایجان مىلتى نين، كورد مىلتى نين، فارس مىلتى نين و اقلىتىدە قالان مىلتلىرىن اۆز مقدار اتىنىي حل ائتمىگى، اۆز و ده ایرانين واحد بایراوغى آلتىندا فدراتىو حۆكمت تشكىل ائتمك جەھىني هئچ واخت او لكەنن بوتؤولوگونه خل بىئىرەك جەھى كىمي گۆسترمك او لماز. نه آذربایجان مىلتى نين، نه كورد مىلتى نين و نه ده اونلارىن سىاسى رەھىلرلىرىنن او لكەنن اراضىي بوتؤولوگونه آزاجىق دا او لسا خل بىئىرەك مقصدى داشىيان فيكىرلىرى او لمامىش و يو خدور³⁸.

آذربایجان خالقى نين مىلى آزادلیق حرکاتى فەھلەرین هەر ایلىگى و اونلارين انقلابىي همكارلەيغىنى مؤحكلەندىرەرك، گئنىش خالق كوتلەرینى دموکراتىك حاكىمەت يار اتماق اوغرۇندا بىرگە موبارىزە مە فالدىرىمىشdir. بو حرکاتىن يار اتىمىش او لدوغو مىلى حۆكمت امپریالیستلرین و ایران مورتجعلري نين آذربایجانداکى حۆكمىر انلىغىنى آلت اوست ائدib خالقا دموکراتىك حقوققلار وئرمىش، اونو ظولم و اسارتىن نجات تاپمىش آزاد بير خالق كىمي دونيايا تانىتىمىشdir.

تئهانين ساتقين مطبوعاتي نؤوبتي بير يالان يازاراق بئله گؤسترمهك ايستهير كي، اگر تئهان آذربايجانا ياخشي باخسایدي و اورايا عادل بير حؤكومت گوندرسه ايدى، آذربايجاندا ميلى آزادلیق حرکاتي باش وئرمىدى.

لاكين ايشين حقيقىي بئله دئيلدى. حرکاتيميز يالنىز آذربايجان خالقىنин ارادهسى ايله وجودا گلمىشدىر. آذربايجانلى قرينهلر بويو آزاد ياشاماق ايستهمىشدىر. آذربايجان خالقى ايستهيردى كي، اوز مقدراتيني اوزو حل ائتسين.

داعوا، چۈرك و ياخشى حاكم داعواسى دئيل ايدى. دئمك، حرکاتيميز داها درين سېبلەرن مئىدانا چىخمىشدىر ³⁹.

يئرى گلمىشken قىيد اندك كى، موصطا بازىانىن باشچىليغى ايله عيراق كوردلرىنин حاضيردا آپاردىقلارى موبارىزه ئىنى ايله آذربايجان حرکاتىنин تكرارىدىر، زира، آذربايجانلىلار كىمى، كوردلار ده آپارلىماق دئيل، موختارىت آماق اوغرۇندا ووروشۇرلار.

ايرانين ساتقين ارتجاعي مطبوعاتي نؤوبتي يالان و افتراكى دموكراتيك مطبوعاتين صحيفه لرىنده گەنتىكچە داها كىskin افشا اولونوردو. تئهانين ارتجاعي دايىرەرينه منسوب اولان همين قىئتلەر آذربايجان خالقىنин اوز مقدراتينا صاحب اولاراق ايرى آديملارلا ايرەللىكىنى و آذربايجانىن ميلى دموكراتيك حرکاتىنин ايرانان تاثيرىنى گۈرەرك يئنى بير حيلە يە ال آتىدلار. اونلار خوزىستان ماسالىسىنى اورتايما آثاراق دئيردىلر كي، اگر بىز آذربايجانابا بىح و امتيازلارى وئرسك، خوزىستان دا ايستىمەجك. ارتجاعي منبىلر بول ايله بىزيم حرکاتيميزا مانعچىلىك تۈرتمك اوچون خوزىستاندا جوربجور تشبېۋىلر اندىر، عربلار اتحادىيەسى وجودا گەتىرىلر. بولانچى اتحادىبە عرب. دەلتەرينه شىكايىت اندىر و خوزىستانى ايراندان آپيرماق و عرب اولكەھلىكىنە قوشماق ايستهير. لاكين بىزيم هەچ واخت ايراندان آپارلىماق شعاريمىز او لمامىشدىر. بىز هە ايستهمىشىك، ايران داخىلىنده ايستهمىشىك، بىزيم دوشمنلىرىمىز آذربايجان حرکاتىنى آرادان قالدىرماق اوچون خوزىستانى ايراندان آپيرماق ايستهيرلىر. دوشمنلىرىمىزىن گەتىرىدىكلرى بەھانەلر و خوزىستان ماسالىسىنى اورتايما آتمالارى سياسى ماجراچىلىغىن بير تاظاھورودور ⁴⁰.

و. اي. لىنин ھە واختى ايله بورۇوا ماداحلارىنى كىskin افشا اندەرك يازمىشدىر: «سيزىن آزادلیق و دموكراتىيا حاقيinda دانىشدىقلارىنىز گورولتولو سۈزۈلەرنىز، چىيىننىش عبارەلەرنىز، بىر دې شىكلى آميسىش بوشبو غازلىقدان و يا رىياكارلىقدان عبارتىدىر. بول، بىزك دوزك وئريلەميش بىر لۇوحەدىر. حقىقتەدە ايسە سىز مۇمین دونوندا شىطىغانسىنىز. سىزىن قلبىنىز تام بىر گدا قلبىدىر، سىزىن علمىنىز، مدنىيت و معاريفىنىز ايسە پىشەكار فاھىشلىكىن يالنىز بىر نۇعودور، چونكى سىز اوز قلبىنىزى ساتىرىسىنىز...» ⁴¹.

مسالە تك آذربايجان ماسالىسى دئيلدىر. سۈز بوتون ايراندا آزادلیق، دموكراتيك اوصولونون يابىلماسى اوستوندەدىر. تئهانين حاكم دايىرەلىنى، ايرانين بؤۈك ئۇددال و تورپاق صاحبىلارىنى قورخويا سالان دا بوراسىدىر. اونلار قانون اساسىي پردىمىسى ئىتىندا بوتون خالقىن حقوقلارىنى مەۋەئىتمەگە چالىشىرلار. داوا كەنلىنىن الىيغى تورپاق و خالقىن الىيغى اصىل حاكمىت اوستوندەدىر.

سۈز مىروطەننەن، دموكراتيك اوصولونون ايراندا اجرا ئىدىلمەسى و بىزيم باشلادىغىمىز بؤۈك اصلاحات پروقرامىنин بوتون مملكت داخىلىنده حىاتا كېچمەسى اوستوندەدىر.

ايران و آذربايجانىن دموكراتيك مطبوعاتي، بىر طرفن ايرانين ارتجاعي قىئتلەرىنىن يالانلارىنى افشا اندىر، دىگر طرفن ايسە بىن الخالق ارتجاعيا سارسىدىجي ضربەلر اندىرىر و دوشمنلىرىن اىچ اوزونو و يئرىتىكلىرى قارا سىاستلىرىنى افشا اندىر، واختىنىدا كوتلەلەرە آچىپ گۈستەرىدى.

آذربايجاندا نشر اندىلەن دموكراتيك مطبوعاتين ميلى آزادلیق حرکاتىنداكى رولونو قىمتاندىرىمەرك «آذربايجان» مجموعەسى يازىر: «1324—1325 جى (1945—1946 جى) ايللەرde آذربايجانىن موختليف شهرلەرىنده نشر اولونان دموكراتيك مطبوعاتىمىز داخىلى و خاريجى ارتجاع ايله اوز اوزە دوروب اوئن آتش خطىنده دايامىش دۇيوشچونون وضعىتىنى آندىرىر» ⁴².

بو زامان آذربایجان خالقینین میلی آزادلیق حركاتی نین مؤحکم دایاغی اولان حزب توده ایرانین موباریز مطبوعاتی آذربایجان خالقینین حاکی طبلرینی، حیاتا کچیرمیش اولدوغو بوتون سیاسی، اقتصادی و مدنی تدبیرلرینی آقیشلایر و اونا طرفدار چیخیردی.

پیشهوری همین انقلابی مطبوعاتی قیمتلندیرەرک دئمیشدير کي، بیزیم حركاتیمیزا تئەراندا چىخان آزادیخاھ قزئتلر، او جوملەن: «رەبر»، «ظفر» و سايىرلرى عوضسىز اولاراق كۆمك ائدىرلر. اونلار بیزیم حركاتیمیزین ایکینچى سوتونو ایدىلر.

***

آذربایجان، کورد و ایران خالقلاری نین سووئت خالقلاری آراسیندا گئىشلەنمكده اولان اقتصادي مدنی علاقە لر و دوستلوق موناسىبىتلارى بو خالقلارین اقتصاديات و مدنیتى نين انکشافينا ان ياخشى تاثير گۈستەردى.

ادبیات، اينجە صنعت، معاريف و مدنیتىن اېرەليلەممەسینە كۆمك ائدن سووئت اتفاقى ايلە مدنی رابطە ساخلايان ایران جمعىتى تبريز شۇعې سىنن نشرىياتى بىعىي، علمي، اجتماعىي و سیاسى اهمىتە مالىك اولان بىر سира قىمتلى اثرلر نشر ائتمىشىر. بونلاردان 1944، 1945 و 1946 جى ايلىرده نشر ائدىلمىش «ظفر نغمەلەري»، آذربایجان شاعىرىي «حئیران خانىمین ديوانى»، «صايىپ تبريزى نين شرح حالى»، «ميرز علي معجوزون سەچىلمىش اثرلرى»، بؤيووك روسيا بازىچىسى «ماكسىم قوركى نين شرح حالى» و سەچىلمىش اثرلرى بىن عبارت اولان كىتابچا، «نغمە»، «اوستا زئبال»، «لاي لاي»، شاعير «علي فطرتىن» «ائلىم آزادىر»، بؤيووك روس تمثىلچىسى «اي. آ. كريلووون قىسا شرح حالى» و بىر نىچە منظوم داستانلار كىتابچاسىنى و س. گۈستەرمك اوilar.

ميرزە اپراھيموون 1946 جى ايلە تبريزىدە «آذربایجان دىلى» آدلى كىتابچاسى نين نشري آذربایجان خالقى نين دوغما دىلى نين تارىخن اوئرەنلىمەسىنە بؤيووك بىر واسىطە او لموشدور.

تارىخ علملىرى نامىزەدى، دوسيئنت شرفلى نين «آذربایجان خالقى نين موغۇل ايستىلاچىلارى علئىھىنە موبارىزەسى» آدلى كىتابچاسى دا آذربایجان خالقى نين اشغالچىلارا قارشى تارىخي موبارىزەسى نۇقطە نظرىيندن دقتە لا يېقىدىر. سووئت آذربایجانىنین تارىخىي انکشافىنىي اوزوندە عكس انتدىرن انور محمدخانى نين «25 باھار» آدلى كىتابچاسى سووئت اتفاقى ايلە مدنى رابطە ساخلايان ایران جمعىتى تبريز شۇعې سىنن فعالىتى نين نتىجەسىدىر. بو كىتابچادا مؤليف سووئت حاكىميتى دۈرۈندە سووئت آذربایجانى خالقى نين الدە ائتمىش اولدوغو بوتون نايلىتارى باريز قىلمەلە اىضاح ائتمىشىر.

آذربایجان خالقى نين مشھور يازىچىلارىندان فريدون اپراھيمى نين 194 ب جى ايلە «آذربایجانىن قدىم. تارىخىنەن» آدلى اثرى نين نشري ده اوز نۇوېمىسىنە بؤيووك اهمىتە مالىكىرى. همین ائرده آذربایجان خالقى نين اوز مىلى استقلالىتى او غروندا ياداڭلىي ايشغالچىلارا قارشى آپاردىغىي قەرمانلىق موبارىزەسى عكس انتدىرىلىمەسىدىر. يازىچى آذربایجانىن قدىم تارىخىنىي ساختالاشدىر انلارا دىشسىنەرىجى جوابلار و ئەرمىشىر.

بؤيووك روس خالقى نين ادبى و علمى سيمالارينى ایران خالقلارى ايلە تانىش ائتمىكده سووئت مدنىت ائوي نين نشرىياتى بىر سира مۇوفقىتىي ايشلر گۈرموشدور. آذربایجانىن دموکراتىك مطبوعاتىي نين صحىفە لرىنده سووئت مدنىت ائوي نين فعالىتى گۈستەرلىمەسىدىر.

«سووئت مدنىت ائوي نشرىياتينا نظر» آدلى مقالىدە دئىيلىر: «بؤيووك روس خالقى نين ايندېيەدك گئىش ایران خالقلارى آراسىندا مجھول قالان ادبى، علمى سيمالارى يالنىز سووئت مدنىت ائوي واسىطەسى ايلە خالقىمىز اىچرىسىنە طبع و نشر ائدىلمىشىر»⁴³.

تبريز دە نشر ائدىلمىش «وطن يولوندا» قىزىل عسکر قزئتى اوئنلارجا شاعير و يازىچى يېتىشىرىمىش، «شاعيرلر مجليسى» اوزونون نشر انتدىگىي مطبوعاتى ايلە آذربایجان شاعيرلرینى گئىش خالق كوتلەرینە تانىتىرى ماقدا دقتە لا يېق ايشلر گۈرموشدور. «وطن يولوندا» قزئتى آذربایجان خالقى نين ادبى دىلى نين انکشافىندا و تكمىللەشمەسىنە ده اولدوغا

بؤيوک رول اوینامىشىدىر. قزئىن صحيفه لرىنده صمد وورغون، سولئىمان روستم، محمد راحيم، ميرزه اپراھيموو، رسول رضا، عوثمان سار يولىلى، ق. موسايئو، جعفر خندان، اي. نظرورو، س. عابياسوو، ق. محمدلى و باشقى شاعير و يازىچىلارين چاپ اندىلەمىش اثرلرى گئنىش خالق كوتلەرىنى فاشىزىمە قارشى موباريزەرە روحلاندىرىرىدى.

آذربایجاندا دموکراتىك مطبوعاتىن، آنا دىلىنده قىئت و ژورناللارين مئىدانا گلەمىسىنده بو قزئىن موڭتىت تاثىرىي و بؤيوک رولو اولمۇشدور.

«وطن يولوندا» قزئى يانىندا تشكىل اولۇنۇش «شاعيرلار مجلىسى» آذربایجانىن اللیدن چوخ شاعيرىنى اوز اطرافيnda بېرىشىدىرىمەرك اونلارىن يارادىجىلىغىنى ياخىنداك كۆمك ائدىرىدى. بو شاعيرلاردن علي فيطرت، مير مەھىي اعتماد، اپراھيم ذاكىر، بالاش آذرو غلو، علي تودە، هيلاڭ ناصىرىي، كاشيف، آشىق حوسئىن جاوان، مير مەھىي چاوشى، م. نىكىنام، حۆكمە بىللوري، مدine گولگۈن، مەحزون، مرتضا پىر، فخرالدین نورى، م. درفشي و س. گۆستەرمەك اولار.

بونو جىسارلە دئەملىيېك كى، مىلى آزادىق حرکاتىمىزىن نتىجىسىنده بېر سىرا جاوان شاعيرلار بىمىز حىقىقى يارادىجىلىقلارى ايلە اۇزلىرىنه شۇھەرت قازاندىرىمىشلار. «آذرو غلو، علي تودە، مدine گولگۈن، م. درفشي و غېرىپلارى يالىز نەھىتىمىزىن شاعيرى حساب اولۇنا بىللەر». 44

آذربایجانىن مىلى آزادىق حرکاتى، بۇتون ساھە لىردى اولدوغۇ كىمي، دموکراتىك ادبىياتىن انكشافينا دا بؤيوک تakan وئردى.

«ايىدى تام غۇرۇلا دئەمك اولار كى، ایران آذربایجانىندا يېنى بېر ادبىيات يارانىر. بو ادبىيات عمومىن آذربایجان ادبىياتى تارىخىندا اۇزۇنە مخصوص بېر يېر تو تاجاقدىر. مىلى حۆكمەتىنى قوران آذربایجان خالقى اۆز مىلى ادبىاتى ايلە دە فنر ائدە بىلەر. چونكى بو ادبىيات خالقىن مىلى غۇرۇروندان الهاام آلىر. آذربایجاندا مىلى حرکاتىن بايراقدارىي اولان آذربایجان دموکرات فرقەسىنин رەھىلىگى آلتىندا آنا دىلىنى، علمى، مدنى موسىسەلەر يارانىغى كىمي «شاعيرلار و يازىچىلار جمعىتى» دە يارانمىشىدىر». 45

آذربایجاندا آنا دىلىنده دموکراتىك مطبوعاتىن و ادبىياتىن يارانماسىندا و انكشافىندا تېرىزىدەكى سووئەت مەننەت ائوي نىن، سووئەت ایران مەنلىي رابىطە جمعىتى تېرىز شۇعبە سىنىن و اونون نشر ائتىكىي «شقق»، «وطن»، «مەننەت»، «آذربایجان» ژورناللارىنىن، «وطن يولوندا» قىزىل عسکر قزئىنىن و سايرەننин موڭتىت و تاثىرائىجىي رولو اولمۇشدور.

«گونش» مجموعەسى سووئەت مەننەت ائوي نىن اىكىي اىللىك فعالىتىنى بىلە قىمتاندىرىمىشىدىر: سووئەت مەننەت ائوي آذربایجان ادبىاتى تارىخي نىن انكشاف و تكامولو بار مىسىنده كۆجمىش شاعير، يازىچى، ادېپ و عالىملىرىن حىات و فعالىتىنى و اونلارىن ترجمە حال و شاه اثرلرىنى تحليل و نشر ائتمىلە كىفايتانلىمەبب معاصىر شاعير و يازىچىلارين، خالقىمىزىن عظمت و مەننەتتىنى تىرىنۈم ائدىن سئچىلىمىش اثرلرىنى نشرينى چالىشاراق بو اىكىي اىل مودتىنيدە 23 جىلد كىتاب، مجموعە چاپ و نشر ائتىشىدىر. 46

«آذربایجان» قزئى سووئەت مەننەت ائوي نىن علم، معاريف ساھە سىنده ائتىكىي كۆمكلىكلىرى قىمتاندىرىمەرك آذربایجان خالقى نىن مىنتدارلىق و تىشكۈرۈنۈ بو جومەلەرلە بىلە افادە ائتىشىدىر: «مەننەت ائوي نىن خالقىمىزىن ترقى و تكامول يولوندا ائتىكىي كۆمكلىك چوخ بؤيووك دور. بىز بو مەنلى تىشكۈلاتىن، اونون فاضىل، دىگرلى رەھىر و ايشچىلارى نىن معاريف، مەننەت و صنعت نامىنە خالقىمىزىا ائتىكلىرىنى اونوتمايا جاڭىق». 47

سووئەت دؤلتىنەن خالقىمىزىا گۆستەرىدىكى مادىي و معنوي كۆمكلىكىي قىمتاندىرىن «غلبە» قزئى يازىر: «خالقىمىزىن آز بېر زاماندا مەننەت و معاريف ساھە سىنده الدە ائتىكىي مۇوفقىتلەر بىزە دوست و قارداش اولان ھمسايمىز سووئەت اتفاقى نىن بؤيوک كۆمكلىكلىرى اولمۇشدور». 48

امپریالیستارین اویونجا غينا چئوریلمیش و ایش باشینا گئیریلمیش ایرانین دؤلت باشچیلاری ایران خالقلاري ایله سووئت خالقلاري آراسیندا آرتماقда اولان دوستلوغو پوزماغا جید جهد اندیردیلر. لاکین آذربایجان و ایران خالقلاري ایران دؤلتىنин خالقا ضيد سیاستي علئيهينه چیخاراق، سووئت اتفاقى و سووئت خالقلاري ایله اوزىلرىنин دوستلوق علاقه لرینى مۆحکملەندىرىمگى طلب اندىردىلر.

ایران خالقلاري نين سووئت اتفاقى خالقلاري ایله دوستلوق آرزولارىنى افاده ائدن پىشەورى دئمىشدىر: «سووئت اتفاقى ایله دوستلوغۇمۇز ایران استقلالى نين صامىتىدىر. اونا گئورە ده ایران و سووئت اتفاقى نين دوستلوغو گىرك ابدي اولسون».⁴⁹

1945—1946 جى ايلىرده آذربايغاندا نشر ائديلمىش دموکراتىك مطبوعات بىن الخالق انقلابي حركات تارىخىنده يئنى دئور آچان بؤيوک اوكتىابر انقلابىنا، اونون رهبرى اولان سووئت اتفاقى كومونىست پارتىياسىنا — ولايمير ايليج لىنинه آردىجىل مقالەلەر حصر انتمىشدىر.

«آذربايغان» قىزىتى 2 نوبابر 1946 جى ايل تارىخلى نۇمرەسىنى بؤيوک اوكتىابر سوسىيالىست انقلابى نين 29 جو ايلىدۇنومونە حصر انتمىشدىر.

همين قىزىتىن نۇمرەسىنده دونيا پرولتارياتىن داهىي رهبرى ولايمير ايليج لىنин شكلى وئرىلمىشدىر. قىزىتىدە «اوكتىابر و ایران»، «اوكتىابر انقلابي دونيا نە وئردى؟»، «بؤيوک اوكتىابر انقلابي و خالقلار دوستلوغو»، «اوكتىابر انقلابى نين بىن الخالق ماھىتى» و ساير مقالەلەر و موختاييف شعرلر وئرىلمىشدىر.

«اوكتىابر و ایران» آدلى باش مقالەدە دئىيلر كى، 1917 جى ايلىدە بؤيوک اوكتىابر انقلابى نين غالىب چىخماسى و چار استبدادى نين بىخىلماسى و دارماداعين ائديلمەسى ایله ایران خالقلارى نين حىاتىندا يئنى بىر دئور آچىلدى. سووئت حۇكمتى، ياراندىغى گۈنن بوتون مظلوم خالقلارا، او جوملەدن ایران مىلتى ایله دوستلوق سیاستى يئرىدىپ اونلارين قايدىكىش بىر قوشۇسو اولدو. سووئت حۇكمتى چار امپریالىزمى نين عكسينى او لاراق ایرانلا بىر دوست كىمي رفتار ائتمىگە باشلاadi.

«غلبە» قىزىتى 1946 جى ايل 23 جو نۇمرەسىنى بؤيوک اوكتىابر انقلابى نين 29 جو ايلىدۇنومونە حصر انتمىشدىر. قىزىتىن باشلىغىندا بو شعار وئرىلمىشدىر:

«ظولمۇن چوروموش، موردار رېشەسىنى دونيانىن ئىتىدا بىر حىصە سىنەن ابdi او لاراق او زوب آتان قەھمان روس خالقىنا عشق اولسون!»

قىزىت يازىر كى، يالنىز داهىي لىنин دوزگۇن رهبرلىگى سايىسىنده روس خالقى و روس پرولتارياتى حقىقىي انقلابا باشلىيلاق چارىزىم قالىقلارىنى رېشەن قىرىپ، آزاد خالق دؤلتىنى قورا بىلدى. بىلەمەكىلە، روس خالقى دونيادا ان قاباقجىل بىر مىلت او لاراق دونيا آزادي خاھالارى نين داياغىدىر.⁵⁰

«آذربايغان» قىزىتى او زونون «اوكتىابر انقلابى و شرق» آدلى مقالەسىنده يازمىشدىر: «اوكتىابر انقلابىندا سونرا شرقده گئىش آزادلىق حركاتى وجودا گامىش و عصرلار بۇيۇ اسیر ياشىيان، الاستقلال و حاكىمېتلىرى امپریالیستار طرفىنдин تاپىدالانان مظلوم شرق خالقلارى امپریالىزمىن تسلطونە سون قويىماغا ايدقاد انتمىشلار. مظلوم خالقلارىن بۇ قورتولوش و نجات حركاتىنى مودافىعە ائدن بىر قوه وارسا او دا سووئت دؤلتىدىر. بونا گئورەدىر كى، شرق ميلنلىرى سووئت حۇكمتىنە و اونلارا موبارىزە بولۇنۇ گؤسترن و شرقده آزادلىق نورو ساچان اوكتىابر انقلابىنا حىسىز صداقت و صمىمىت بىلەمەيرلە. اونا گئورە اوكتىابر انقلابى شرق خالقلارى اوچون ان بؤيوک و سئويملى بىر بايرامدىر».⁵¹

و. اي. لىنин بوتون زەمتکەش بىرىتىن بؤيوک خىلاصىكارى و يئر او زوندە يئنى آزاد حىاتىن يارادىجىسى او لموشدور.

و. اي. لىنин آدى غربدىن شرقەدك، جنوبدان شىمالادك يئنى دونيانىن رمزى او لموشدور.

آذربایجاندا نشر ائدیل نموکراتیک مطبوعات لనین ایدئیالاری ایله روحانمیش و خالقین خوشبختلیک، سعادتی اوغروندا بو ایدئیالاردان الهام آمیشdir.

آذربایجان خالقین بئیوک لئینه و سوونت دولتنه اولان مینتدارلیغی بئله افاده ائدیلمیشdir:

«لనین روسيادا يارانمیش بیر گونشdir. لاکین اونون شعالاري بوتون دونيانين مظلوم و زحمتكش خالقلاري نين اور کلريني خوش دويغولارلا ايسیندир میشdir.

لనین بشريته خيرخاهelic اوچون دوغولموش بير قودسيت ايدى. ايندى بوتون آزادلیق سئون بشرىت بو قودسيته سجده ائدير»⁵².

«خاور نو» قزئى و. اي. لئينين وفاتي نين 21 جي ايلدۇنومو گونو موناسىبىتى ايله «لئين اولموشسە دە لئينىزم ياشايىر» آدلە باش مقالىسىنده يازىرى كى، لئين، بئیوک اوكتىابر سوسىالىست انقلابى واسىطىسى ايله ثبوت ائدى كى، فلاكت، بدېختلىك، ظولم، اسارت و استشارى يالىز بىرلىك و انقلاب ايله آرادان قالدىرماق او لار.

لئين اولموشسە دە آنجاق لئينىزم ياشايىر و غالىپ گلىر. نە قدر كى، دونيا اۆز محوري اطرافىندا فرلانىر، گونش ايشيق ساچىر، دئورد فصىل بير بىرینى عوض ائدير لئينىزمىن ايشيقى اولدوزو همىشە شفق ساچاجاقدىر⁵³.

1. «كومونىست» قزئى، نؤمرە. 7204، فئورال 1946 جي ايل.
2. «پراودا» قزئى، 27 يانوار 1946 جي ايل.
3. و. 4. «آذربایجان» قزئى، ايکىنچى دئورە. نؤمرە. 96، 9 يانوار 1946 جي ايل.
5. «آذربایجان» قزئى، ايکىنچى دئورە. نؤمرە. 225، 14 ايبون 1946 جي ايل.
6. «دموکرات» مجموعىسى، تبرىز، نؤمرە. 1، سئنتىابر 1946 جي ايل.
7. «آزاد ملت» قزئى، نؤمرە. 65، 19 ايبول 1946 جي ايل.
8. «آذربایجان» قزئى، ايکىنچى دئورە. نؤمرە. 47 (336)، 28 اوكتىابر 1946 جي ايل.
9. «آذربایجان» قزئى، ايکىنچى دئورە. نؤمرە. 104، 18 يانوار 1946 جي ايل.
10. «وطن يولوندا» گوناشىرىي چىخان قىزىنى، نؤمرە. (359)، 11 يانوار 1946 جي ايل.
11. «اورميه» قزئى، نؤمرە. 1، 23 يانوار 1946 جي ايل.
12. «آذربایجان» قزئى، ايکىنچى دئورە. نؤمرە. 99، 13 يانوار 1946 جي ايل.
13. يئنه اورادا، نؤمرە. 250، 15 ايبون 1946 جي ايل.
14. «آذربایجان» ژورنالى، نؤمرە. 9 (14)، سئنتىابر 1946 جه ايل.
15. «آذربایجان» قزئى، ايکىنچى دئورە. نؤمرە. 250، 15 ايبون 1946 جي ايل.
16. «دموکرات» مجموعىسى، تبرىز، نؤمرە. 1، سئنتىابر 1946 جي ايل.
17. «يئنى شرق» قزئى، تبرىز، نؤمرە. 142، اوچونجو ايل، نؤمرە. 7، سئنتىابر 1946 جي ايل.
18. «ايزوئىتىبا» قزئى، 21 مارت 1946 جي ايل.
19. «شهرىورىن اون ايکىسى»، تبرىز، 1946 جي ايل.
20. «غلبه» قزئى، تبرىز، نؤمرە. 25، 7 نوبابر 1946 جي ايل.

- . . «شہباز» قزئتی، تبریز، 17 یانوار 1946 جی ایل.
21. 22. «اورمیه» قزئتی، نؤمره. 20، 16 آپریل 1946 جی ایل.
23. «شهریورین اون ایکیسی»، تبریز، 1946 جی ایل.
24. سید جعفر پیشه وری. «21 آذر»، 1961 جی ایل.
25. «ظرف» قزئتی، نؤمره. 282، تئهران، 17 ایيون 1946 جی ایل.
26. «نامه مردم»، نؤمره. 691، تئهران، 12 آپریل 1946 جی ایل.
27. 19. 18.p.p washington «The Midle East» ژورنالی، نؤمره. 1، 1956، ابولحسن عمیدی نوري. «آذربایجان دموکرات»، تئهران 1946 جی ایل.
28. 29. «آذربایجان» قزئتی، ایکینجی دوزه ۵. نؤمره. 141، 5 مارت 1946 جی ایل.
30. یئنہ اورادا، نؤمره. 2 (291)، 6 سئنتیاپر 1946 جی ایل.
31. سید جعفر پیشه وری. «21 آذر»، 1961 جی ایل.
32. «آزاد ملت»، آذربایجان میلی مجلسیین اور قانی، نؤمره. 6 (191)، 4 آپریل 1946 جی ایل.
33. و. ای. لئنین، اثرلری، 18 جی جبلد.
34. «آذربایجان» قزئتی، ایکینجی دوزه ۷. نؤمره. 212، 30 مای 1946 جی ایل.
35. «ظرف» قزئتی، نؤمره. 274، تئهران، 7 ایيون 1946 جی ایل.
36. 37. و 38. «خسرو روزبه حربی مکملہ». 1963، آذربایجان روزنامہسینین نشریاتی
39. 40. سید جعفر پیشه وری، «21 آذر»، 1961 جی ایل.
41. و. ای. لئنین، اثرلری، 13 جو جبلد.
42. «آذربایجان» مجموعہسی، آذربایجان روزنامہسینین نشریاتی، نؤمره. 1، 1962 جی ایل.
43. «آذربایجان» قزئتی، ایکینجی دوزه ۵. نؤمره. 275، 15 آقوست 1946 جی ایل.
44. «شهریورین اون ایکیسی»، تبریز، 1946 جی ایل.
45. «شاعیرلر مجلیسی». تبریز، اوکتیابر، نویاپر 1945 جی ایل. (شاعیرلر مجلسیین نشریاتی)
46. «گونش» مجموعہسی، نؤمره. 1، تبریز، سئنتیاپر 1946. آذربایجان شاعیر و یازیچیلار جمعیتیین نشریاتی.
47. «آذربایجان» قزئتی. نؤمره. 269، 8 آقوست 1946 جی ایل.
48. «قلب» قزئتی. نؤمره. 27، تبریز، 14 نویاپر 1946 جی ایل.
49. سید جعفر پیشه وری، «21 آذر»، 1961 جی ایل.
50. «قلب» قزئتی. نؤمره. 23، تبریز، 29 اوکتیابر 1946 جی ایل.
51. «آذربایجان» قزئتی. نؤمره. 51 (340)، 2 نویاپر 1946 جی ایل.
52. «وطن یولوندا» قزئتی، نؤمره. 9 (363)، 21 یانوار 1946 جی ایل.
53. «خاور نو» قزئتی، نؤمره. 33، تبریز، 22 یانوار 1945 جی ایل.